

Anna Wójcik

Instytut Historii Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Jan Gottlieb Bloch – portret zapomnianego pacyfisty

Streszczenie

Po latach zapomnienia czas przywraca należne miejsce w dziejach Janowi Gottliebowi Blochowi. Był człowiekiem instytucją, warszawskim bankierem i przemysłowcem, przedsiębiorcą kolejowym i działaczem gospodarczym w skali nie tylko polskiej, ale i europejskiej. Twórca wielu inicjatyw obywatelskich, z których szczególnie podkreślić warto organizację pierwszego w Polsce Biura Statystycznego z prawdziwego zdarzenia oraz wkład w dzieło utworzenia Politechniki Warszawskiej. Był także współtwórcą wielu instytucji finansowych Królestwa Polskiego – Banku Handlowego w Warszawie, Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy oraz długoletnim prezesem Giełdy Warszawskiej. Szczególnie jednak warto zaznaczyć, że był prekursorem głoszenia idei pacyfistycznych na ziemiach polskich, co w jego biogramach traktowane jest marginalnie. Na tym polu wyróżnił się szczególnie jako autor „biblii pacyfizmu” – sześciotomowego dzieła *Przyszła wojna pod względem ekonomicznym, technicznym i politycznym*, po napisaniu którego został nominowany do otrzymania Pokojowej Nagrody Nobla. Zasadniczym celem artykułu będzie próba nakreślenia postaci Jana Gottlieba Blocha oraz jego niebagatelnego wkładu w szerzenie hasła pokojowych na ziemiach polskich, w czasach, kiedy społeczeństwo polskie to właśnie w wybuchu wojny upatrywało szansy na odzyskanie niepodległości.

Słowa kluczowe: pokój, wojna, pacyfizm, ruch pokojowy, ruch pacyfistyczny

Wstęp

Jan Gottlieb Bloch był przez lata pomijany w polskiej nauce historycznej. Pamięć o nim przywracają opracowania historyczne ostatnich lat, dzięki czemu odzyskuje należne miejsce w dziejach. Ten warszawski bankier i przemysłowiec,

przedsiębiorca kolejowy i działacz gospodarczy zasłynął swoją aktywnością na arenie nie tylko krajowej, ale i europejskiej. Był człowiekiem instytucją, stworzył pierwsze w Polsce Biuro Statystyczne z prawdziwego zdarzenia oraz odegrał niebagatelną rolę w dziele utworzenia Politechniki Warszawskiej. Ponadto był współtwórcą instytucji finansowych Królestwa Polskiego – Banku Handlowego w Warszawie, Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy oraz długoletnim prezesem Giełdy Warszawskiej. Szczególnie jednak warto zaznaczyć, że był prekursorem głoszenia idei pacyfistycznych na ziemiach polskich, co w jego biogramach jest traktowane incydentalnie, a przede wszystkim, był autorem „biblii pacyfizmu” – sześciotomowego dzieła *Przyszła wojna pod względem ekonomicznym, technicznym i politycznym*¹, po napisaniu którego został nominowany do otrzymania Pokojowej Nagrody Nobla. Zasadniczym celem artykułu będzie próba nakreślenia postaci Jana Gottlieba Blocha oraz jego niebagatelny wkład w szerzenie haseł pokojowych na ziemiach polskich, w czasach, kiedy społeczeństwo polskie to właśnie w wybuchu wojny upatrywało szansy na odzyskanie niepodległości.

„Król kolei żelaznych”

Jan Gottlieb Bloch urodził się 24 czerwca 1836 r. w Radomiu, w skromnej rodzinie żydowskiego pochodzenia, jako jeden z dziewięciorga dzieci Fryderyki Gdali z Neumarków i Selima (Szulima) Blochów². Ze względu na trudną sytuację finansową rodziny Bloch już jako 14-latek wyruszył do Warszawy i podjął pracę w charakterze gońca w kantorze Toeplitzów. Uczęszczał w tym czasie do Gimnazjum Realnego Jana Nepomucena Leszczyńskiego, ale niestety w archiwach nie zachowały się żadne materiały, które pozwoliłyby prześledzić jego postępy w nauce. Wiadomo natomiast, że w rok po przybyciu do Warszawy (1850 r.) przyjął wyznanie ewangelicko-reformowane³. Niektórzy badacze jego biografii twierdzą, że zmiana wyznania następowwała u niego dwukrotnie i w wieku 20 lat (1856 r.) przeszedł na katolicyzm. Jego biografowie (m.in. Ryszard Kołodziejczyk) na poparcie tej tezy powołują się na świadectwo Sergiusza Wittego – ministra finansów i późniejszego premiera Rosji, a we wczesnych latach podwładnego Blocha z czasów jego działalności w Południowo-Zachodnich Kolejach Cesarstwa. Także *Polski Słownik Judaistyczny* uważa Blocha za katolika⁴. Nie jest również jasna sama data

¹ J. Bloch, *Przyszła wojna pod względem ekonomicznym, technicznym i politycznym*, Kraków 1899, zob. też nowe wydanie: J. Bloch, *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, przekład G. Bąbiak, Warszawa 2005.

² R. Kołodziejczyk, *Jan Bloch 1836–1902. Szkic do portretu „króla polskich kolei”*, Warszawa 1983, s. 30.

³ M. Mises, *Polacy-chrześcijanie pochodzenia żydowskiego*, Warszawa 1938, s. 43.

⁴ *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje Kultura Religia Ludzie*, t. I, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, hasło: *Bloch Jan Bogumil*, Warszawa 2003, s. 204.

zmiany wyznania na rzymsko-katolickie. T. Jeske-Choiński podaje w swojej książce, że „Bloch Jan, lat 20, aplikant w magistracie radomskim, syn Selima Blocha, farbiarza i Gdali Neumark”, zmienił wyznanie w roku 1836⁵. Przywołana przez niego data wydaje się jednak mało prawdopodobna, gdyż Bloch w chwili powtórnej zmiany wyznania musiałby mieć 2 lata. Zapewne chodzi o błąd drukarski, i data powinna brzmieć „1856”. Co ciekawe, reszta opisu bibliograficznego Blocha pokrywa się z informacjami, jakie można znaleźć w pozostałych jego biogramach. Najprawdopodobniej więc w informacjach podanych przez Jeske-Choińskiego jest mowa właśnie o Janie Gottlibie Blochu, ale nadal pozostaje to jedną z niewyjaśnionych tajemnic jego życiorysu. Nie są do końca również znane motywy wyznaniowej metamorfozy, poza ogólnym przypuszczeniem, że zmiana wyznania umożliwiła polepszenie sytuacji społecznej⁶. Jako 20-letni młodzieniec, bez kapitału i bez koneksji, które mogłyby ułatwić mu start w nowym miejscu, Bloch opuścił ziemie polskie w 1856 r. i wyjechał do Petersburga, zachęcony możliwością dorobienia się na dostawach i kontraktach kolejowych, jakie rozwinęły się w czasie odwilży posewastopolskiej⁷. Prawdopodobnie to wrodzona ambicja i chęć polepszenia sytuacji finansowej rodziny skłoniły go do zmiany miejsca zamieszkania, zdawał sobie bowiem sprawę, że nie dorobi się majątku, pracując w charakterze gońca. We wspomnieniach Stefana Krzywoszewskiego z omawianego okresu Bloch jest przedstawiany jako ubogi pisarczyk:

Jednego z tych wyjątkowych *conquistadorów* finansowych znalazłem nieco bliżej, Jana Blocha. Dziad mego szwagra, pułkownik Łaszcz, który posiadał majątek na Litwie, pamiętał go jako pisarza leśnego, który przybywał lichym wózkiem, zaprzężonym w jedną szkapę i skromnie zatrzymywał się przed dworską kancelarią. Był to właśnie późniejszy potentat finansowy, równorzędny z Poliakovym i Derwizem król kolejowy – głośny w całym świecie rzecznik pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych⁸.

Jak wiemy z opracowań Ryszarda Kołodziejczyka, po przyjeździe do Petersburga Bloch zatrudnił się najpierw przy budowie młyna parowego, a dopiero potem stał się poddostawcą przy tworzeniu linii kolei żelaznych petersbursko-warszawskich, które stały się w niedługim czasie podstawą jego kariery i fortuny⁹. Nazwisko Blocha jako właściciela firmy *Enterprise Bloch* pojawiało się na dokumentach handlowych od 1862 r., wówczas prowadził on już prace na kolejnym odcinku kolei z Dyneburga do Warszawy¹⁰. W trakcie

⁵ T. Jeske-Choiński, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904, s. 122.

⁶ A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Warszawa 1988, s. 123.

⁷ E. Małecka, *Jan Bloch. Niezwykły Warszawiak. Bankier, magnat kolejowy, działacz i myśliciel (1836–1902)*, Warszawa 2002, s. 9–11.

⁸ S. Krzywoszewski, *Długie życie. Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1947, s. 73.

⁹ R. Kołodziejczyk, *dz. cyt.*, s. 39.

¹⁰ A. Bocheński, *Wędrówki po dziejach przemysłu polskiego*, t. 1, Warszawa 1987, s. 71.

swojego pobytu w Cesarstwie Bloch ożenił się z bratanicą Leopolda Kronenberga (polskiego „złotego króla”, bankiera, inwestora, a także działacza gospodarczego i polityka, uznanego za najbogatszego i najbardziej wówczas znanego kapitalistę Królestwa)¹¹. Emilia Blochowa była powszechnie uważana za kobietę piękną, pełną zalet osobistych i towarzyskich, która z łatwością łączyła zadania żony i matki pięciorga dzieci, a dodatkowo prowadziła w Warszawie bardzo dynamicznie działający salon, będący miejscem spotkań towarzyskich elity finansowej i kulturalnej Królestwa¹². Wejście w koligacje rodzinne z Kronenbergami umożliwiło Blochowi nowe perspektywy kariery, jak się jednak okazało, szybko doszło między nimi do konfliktu. Starszy o 24 lata Kronenberg miał ambicje, by zostać mentorem Blocha w sprawach przedsięwzięć kolejowych, by jednocześnie móc kontrolować jego poczynania. Bloch jednak, młodszy, bardziej dynamiczny w działaniu i z własną wizją prowadzenia biznesu, nie chciał podporządkować się radom seniora. Rzeczywiste symptomy ochłodzenia relacji między obu przedsiębiorcami wystąpiły przy okazji składania ofert na budowę linii terespolskiej, którą ostatecznie Kronenberg wygrał. Podejrzał jednak Blocha, który składał ofertę w jego imieniu, o sabotaż i chęć przejęcia koncesji. Doszło wówczas do definitywnego rozejścia się ich dróg¹³. Zmonopolizowanie przez Kronenberga budowy linii terespolskiej przekonało Blocha do rozpoczęcia starań o uzyskanie koncesji na łódzką linię fabryczną, trzecią co do wielkości w Królestwie, po warszawsko-wiedeńskiej i bydgoskiej, w której budowie dopatrywał się szansy na ugruntowanie swojej pozycji w kręgu warszawskiej finansjery i ostatecznego odcięcia się od Kronenberga. Adolf Peretz sugeruje, że warszawscy magnaci kolejowi zawarli ugodę, na mocy której Bloch rezygnował ze starań o budowę linii terespolskiej, a w zamian Kronenberg zgodził się na wyłączność Blocha w budowie linii łączącej Łódź z koleją warszawsko-wiedeńską¹⁴. Ostatecznie w roku 1865 car Aleksander II udzielił koncesji spółce z Blochem na czele, określając go w dokumencie koncesyjnym warszawskim bankierem.

Działalność przemysłowo-finansowa

Bloch nie poprzestał jednak tylko na inwestycjach kolejowych. Wykorzystując okres wczesnego kapitalizmu, który niósł za sobą rozwój niektórych gałęzi przemysłu (w Królestwie Polskim szczególnie włókienniczego, hutnictwa żelaza, górnictwa i przemysłu rolno-spożywczego), rozpoczął działalność przemysłową. Pierwszym krokiem był zakup młyna parowego na Solcu

¹¹ E. Małecka, *Jan Bloch...*, s. 11.

¹² A. Żor, *Figle historii*, Toruń 2005, s. 67.

¹³ A. Żor, *Kronenberg i Bloch. Studium porównawcze*, [w:] *Kapitalista, pacyfista, filantrop. Jan Bloch (1836–1902)*, red. A. Żor, Warszawa 2014, s. 19.

¹⁴ A. Peretz, *Finansjera warszawska*, Warszawa 1926, s. 14.

w Warszawie, przy którym w niedługim czasie zbudował również piekarnię, dając zatrudnienie okolicznym mieszkańcom. Następnie zainwestował w przemysł cukrowniczy, nabywając cukrownie „Dobrzelin”, „Częstocice” i „Żytyń”, co pozwoliło mu stworzyć jeden z nielicznych wówczas w Królestwie karteli¹⁵. Zajmował się również przemysłem drzewnym, osiągając z niego także pokaźne zyski. Według Ewy Leśniewskiej „zasłużył się jako jeden z największych organizatorów przemysłu i handlu drzewnego, zbudował na Polesiu tartaki i wielkie fabryki podkładów kolejowych. W majątku Okrzew koło Klewania założył pierwszą w Polsce fabrykę posadzek i dykt klejonych”¹⁶. Był również aktywnym działaczem na polu inwestycji kapitałowych, przez 12 lat będąc prezesem Komitetu Giełdowego, długoletnim prezesem Giełdy Warszawskiej, a ponadto akcjonariuszem Banku Handlowego w Warszawie i współtwórcą Towarzystwa Kredytowego miasta Warszawy. Z czasem stał się członkiem zarządów licznych spółek i towarzystw kredytowych, a jego szybkie wzbogacenie się i błyskotliwa kariera budziły duże zainteresowanie jego osobą wśród warszawskiej elity towarzyskiej¹⁷. Bloch okazał się też bardzo dobrym gospodarzem w majątku Łęczna w Lubelskiem, który nabył w 1879 r. W ówczesnych latach miasto Łęczna, będące częścią majątku, słynęło w Królestwie z jarmarków na konie i woły, więc wydaje się, że wybór tego właśnie miejsca nie był przypadkowy¹⁸. Bloch z charakterystyczną dla siebie energią zmodernizował i rozbudował majątek, zmieniając drewnianą zabudowę na wielokondygnacyjne murowane magazyny i obiekty przetwórcze. W majątku zostały wniesione również stajnie, kuźnie, obory, gorzelnie oraz budynki mieszkalne dla służby folwarcznej¹⁹. Kolejną ważną inwestycją była budowa okazałego drewnianego pałacu w folwarku Podzamcze, otoczonego ogrodem, do którego na specjalne zamówienie sprowadzano rzadkie okazy drzew i krzewów. Pałac został letnią rezydencją Blochów i stał się wizytówką jego doskonałych umiejętności zarządczych.

Ważną inicjatywą w działalności Blocha było również utworzenie w 1879 r. pierwszego w Polsce Biura Statystycznego. Biuro oraz tworzona przy nim biblioteka miały za zadanie gromadzić wiadomości o stanie i rozwoju gospodarczym Królestwa Polskiego²⁰. O korzyściach płynących z tej inicjatywy, ale i trudnościach w zbieraniu danych pisał w swoich kronikach Prus: „Ten podły świat tak jest urządzony, że na nim najczulsze westchnienia nie zastąpią statystyki, a najgorętszy patriotyzm – statystycznego biura.

¹⁵ A. Żor, *Figle historii...*, s. 157.

¹⁶ E. Leśniewska, *Właściciele dóbr Łęczna w latach 1800–1944*, Lublin 2004, s. 132.

¹⁷ J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991, s. 277.

¹⁸ E. Leśniewska, *Życie i działalność Jana Gottlieba Blocha w świetle najnowszych badań*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 238.

¹⁹ *Ibidem*, s. 239.

²⁰ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVII i XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 254.

Tu muszę przypomnieć, że pierwszą próbę utworzenia statystycznego biura zrobił J.G. Bloch. [...] urzędowałem z nim, i Bóg mi świadek, nauczyłem się wiele rzeczy [...] rozesłaliśmy tysiące kwestionariuszów, J.G. Bloch wydaje setki rubli na papier i marki i... otrzymujemy pięć albo sześć odpowiedzi, których autorzy proponują nam, ażebyśmy ich interesami nie zajmowali się²¹. Warto w tym miejscu wspomnieć, że Bloch jest również autorem prac naukowych m.in. na temat gospodarki Królestwa Polskiego („Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięcioletnim od 1871 do 1880 r. z uwzględnieniem stanu jego poprzedniego”²² oraz „Ziemia i jej odciążenie w Królestwie Polskim”²³), które zawierały olbrzymią ilość danych statystycznym potwierdzających tezy autora, a które zgromadzone były właśnie przez utworzone przez niego Biuro.

Pacyfizm Jana Blocha

Wobec dotychczasowej kolejowo–finansowo–przemysłowej działalności Blocha, dziwić może, skąd wzięło się u niego zainteresowanie sprawami pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych. Bloch wcześniej nigdy nie zajmował się zagadnieniami stricte wojskowymi, ale budując linie kolejowe, musiał mieć na uwadze ich militarne wykorzystanie. Początkowe zainteresowanie Blocha wojną, jako przedsiębiorcy i finansisty, ograniczało się tylko do jej aspektów ekonomicznych, jednak stopniowo rozszerzało się na jej wymiary techniczno-militarny i społeczno-polityczny. W latach 90. XIX w., już jako doświadczony i dobrze sytuowany bankier i przemysłowiec został członkiem oficjalnej komisji, która miała zająć się przygotowaniem planu obrony Warszawy w razie ataku zbrojnego i ewentualnego oblężenia miasta. Bloch jednak nie był usatysfakcjonowany pracami komisji i przygotowanym przez nią raportem, dlatego postanowił przedstawić własny Memoriał, w którym zajął się zagadnieniami dotychczas zmarginalizowanymi lub całkowicie pominiętymi, a dotyczącymi głównie przewidywanej ewakuacji ponad pół miliona mieszkańców oraz losu i zaopatrzenia ok. 50 000 obywateli, którzy zostaliby pozostawieni w mieście²⁴. Prawdopodobnie to wtedy pojawiło się u Blocha zainteresowanie problematyką militarną, a w szczególności rozwojem nowoczesnej technologii wojskowej, jej konsekwencjami dla ludności cywilnej i wreszcie szukaniem innych niż wojna, sposobów rozstrzygnięcia sporów mię-

²¹ B. Prus, *Komitet statystyczny*, Kroniki t. 11, Warszawa 1961, s. 97.

²² J. Bloch, *Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięcioletnim od 1871 do 1880 r. z uwzględnieniem stanu jego poprzedniego*, Warszawa 1884.

²³ J. Bloch, *Ziemia i jej odciążenie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1892.

²⁴ P. van den Dungen, *Jan Bloch and the Inaugural Nobel Peace Prize (1901)*, „Det Norske Nobelinstituttets Skriftserie” 2002, Vol 3, No. 2, s. 6.

dzy państwami²⁵. W omawianym okresie w Europie rosło napięcie związane z możliwością wybuchu europejskiego konfliktu zbrojnego na niespotykaną dotąd skalę, a Królestwo Polskie stanowiło teren ewentualnego pierwszego starcia wrogich armii. Zawarcie przymierza francusko-rosyjskiego w 1893 r. oraz napięte stosunki między Austrią i Rosją pozwalały przypuszczać, że prędzej czy później dojdzie do zbrojnego starcia między mocarstwami. Te wydarzenia dodatkowo spotęgowały zainteresowanie Blocha kwestią przebiegu ewentualnej wojny i jej konsekwencji. Studiując materiały dotyczące obrony miasta i jego obywatelami przed działaniami zbrojnymi, z pewnym niepokojem zauważył, że w analizach strategicznych dominują elementy czysto militarne prowadzenia wojny, a nie poświęca się uwagi kwestiom zaopatrzenia i ewakuacji ludności na wypadek zagrożenia czy opieki medycznej nad rannymi, a jego zdaniem, właśnie te kwestie mogły decydować o przetrwaniu miasta²⁶. W ten sposób zaczął od publikowania serii artykułów dotyczących koncepcji obrony Warszawy, które w końcowej fazie pracy doprowadziły do wydania 6-tomowego dzieła *Przyszła wojna pod względem ekonomicznym, technicznym i politycznym*²⁷. Autor, co stanowiło istotne novum w zakresie dotychczasowych badań wojskowych, postrzegał wojnę jako zjawisko społeczne, oceniał nie tylko jej aspekt militarny, ale przede wszystkim potrzeby i następstwa ekonomiczne, społeczne i socjalne, dotąd marginalizowane przez sztaby wojskowe²⁸. Praca Blocha zasadniczo odbiega od innych tego typu dzieł dostępnych w ówczesnej literaturze wojskowej, nie tylko pod względem doboru metodologii, ale głównie treści. Jest o tyle oryginalna, że autor udowadnia w niej, że w przyszłości, za sprawą szybkiego rozwoju techniki wojskowej i powstawania nowych rodzajów broni, dojdzie do sytuacji, że wojny wygrać nie będzie można²⁹. Co więcej, głosił pogląd, że wojna jest całkowicie bezwartościowa, ponieważ spowoduje totalną ekonomiczną destrukcję państw i społeczeństw, która będzie całkowicie niewspółmierna do celów, jakie chce się za jej pomocą osiągnąć. Z drugiej strony natomiast w warunkach ciągle rozwijającej się techniki wojskowej w ogóle nie będzie można osiągnąć założonych celów politycznych, bo w wyniku rozwoju technologii państwa będą dążyły do ciągłego polepszenia poziomu uzbrojenia, co doprowadzi w efekcie do wojny totalnej, w której nie będzie już ani zwycięzców ani zwyciężonych³⁰. Jak pisał sam Bloch o swojej pracy:

²⁵ A. Żor, *Wokół intelektualnej biografii Jana Blocha*, [w:] *Jan Bloch, pacyfizm europejski i wyobraźnia Wielkiej Wojny. Studia i rozważania*, red. M. Kornat, Warszawa 2016, s. 20.

²⁶ A. Żor, *Figle historii...*, s. 295.

²⁷ J. Bloch, *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, Warszawa 1899.

²⁸ E. Małecka, *Jan Bloch. Niezwykły...*, s. 32.

²⁹ J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo wojskowe...*, s. 279.

³⁰ *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*, red. H. Josephson, London 1985, s. 85, password: Bloch Jean de.

[...] pierwotnym zamiarem naszym było wyświecić, jakie warunki znalazłyby w kraju naszym wojna ciągnąca z zachodu i jakie by zjawiska wywołała. O studiach czysto wojskowych nie myśleliśmy. Prędkośmy się jednak przekonali, że jeśli się nie wie, co to jest wojna, jaką ona będzie, jakie ona ma środki i jaką metodę, to niepodobna wytworzyć sobie żadnego pewniejszego pojęcia, jak długo ona potrwa i w jakim stopniu stać będzie względem mieszkańców - a to są pytania doniosłości pierwszorzędnej³¹.

Cztery pierwsze tomy dzieła dotyczyły wojny sensu stricto. W pierwszym, jak pisał Bloch, „staraliśmy się zaznajomić czytelnika z dzisiejszym uzbrojeniem armii”³². Drugi dotyczył analizy liczebności i uzbrojenia wojsk po obu stronach ewentualnego konfliktu oraz omawiał zagadnienia kierowania armią i taktyki wojennej. W rozdziale trzecim autor skoncentrował się na wojnie morskiej i rodzajach okrętów³³. Czwarty natomiast omawiał skutki potencjalnej wojny dla ludności i gospodarki walczących państw, zwracając szczególną uwagę na to, że „trudności w zadośćuczynieniu potrzebom powszednim mas ludności, zawieszenie lub zastój w dziedzinie sił produkcyjnych narodu oraz widmo głodu – oto siły, które grożą swoją zdolne są powstrzymać decyzję w sprawie wypowiedzenia wojny”³⁴. Rozdział piąty dotyczył kwintesencji problemu, jakim od tego czasu zajął się Bloch, a mianowicie szukania polubownych sposobów rozwiązywania sporów międzynarodowych. Autor zadał w nim podstawowe dla swoich rozważań pytanie „czy współczesna wojna się opłaca?”, a odpowiedź na nie przedstawił w formie rachunku zysków i strat wojujących stron. Aby ułatwić czytelnikowi przyswojenie ogromnego materiału i analiz statystycznych, zawartych w pięciu tomach, Bloch dodał na końcu książki szósty tom, będący syntezą wszystkich wcześniejszych, zawierający głównie założenia dzieła, a także wskazówki ułatwiające jego lekturę.

Zasadnicza teza przewodnia „biblii pacyfizmu”, wydanej pierwotnie po rosyjsku, a następnie przetłumaczonej na polski, francuski, niemiecki i angielski, nie budzi wątpliwości. Współczesna wojna jest całkowicie nieopłacalna, ponieważ nie będzie w niej zwycięzców i zwyciężonych. Na ponad 3 tysiącach stron swego dzieła Bloch opisuje, w jaki sposób – w świetle nowoczesnej technologii militarnej – charakter wojny całkowicie się zmienił. Ostatecznie oznaczało to podważenie twierdzenia Clausewitza, że wojna stanowi kontynuację polityki, tylko innymi metodami. Zdaniem Blocha, wojna nie rozgrywa się już tylko na polu bitwy, ale obejmuje swoim zasięgiem i konsekwencjami wszystkie sfery aktywności człowieka. Kraje europejskie, decydując się na prowadzenia działań zbrojnych, nie zdają sobie sprawy, że będą one miały

³¹ J. Bloch, *Wnioski ogólne z dzieła „Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym”*, Warszawa 1899, s. XIV-XV.

³² Ibidem, s. XX.

³³ A. Żor, *Figle historii...*, s. 299.

³⁴ J. Bloch, *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, przekład G. Bąbiak, Warszawa 2005, s. 258.

charakter wojny totalnej, która pociągnie za sobą takie zapotrzebowanie na zasoby finansowe i ludzkie, których żaden kraj nie jest w stanie udźwignąć. Bloch zapowiedział upadek gospodarek narodowych – przede wszystkim Rosji. Ponadto, wszędzie tam, gdzie ludność cywilna została wciągnięta w wojnę, a żołnierze wrócili do domów, zastając zdewastowane wsie i miasta, wewnętrzne konsekwencje polityczne stały się nieuniknione. Wojna sprzyja też akcjom wywrotowym oraz ruchom rewolucyjnym. Aby temu zapobiec, Bloch postulował konieczność zatrzymania wyścigu zbrojeń oraz zalecał środki zapobiegawcze, aby konflikty między krajami mogły być rozwiązane w sposób pokojowy. W szczególności bronił międzynarodowego forum na rzecz kontroli zbrojeń i arbitrażu międzynarodowego³⁵.

Dzieło Blocha zasadniczo różni się od innych tego rodzaju opracowań w ówczesnej literaturze o tematyce wojskowej. Do tej pory teoretycy wojskowi, którzy byli najczęściej również praktykami – oficerami, skupiali się w swoich pracach na pokazaniu własnych doświadczeń z działań na froncie, a prace tworzyli głównie na użytek kształcenia kadr wojskowych. Analizowali w nich strategie wojskowe i starali się pokazać najlepsze drogi, by odnieść w bitwie i w wojnie zwycięstwo. Bloch natomiast, jako fanatyk nowoczesnych technologii, w zupełnie inny sposób postrzegał prowadzenie działań wojennych, upatrując właśnie w technologii przyczynę zrewolucjonizowania wojny w przyszłości, co w konsekwencji doprowadzi do sytuacji, w której wojny wygrać nie będzie można³⁶. Jeden z czołowych historyków wojskowości naszych czasów, Sir Michael Howard, tak opisuje fenomen książki Blocha: „wprowadził do badań nad wojną zupełnie nowy rodzaj umysłowości, taki który łączył analityczne umiejętności inżyniera, ekonomisty i socjologa. Jego książka stanowiła w rzeczywistości pierwsze dzieło na temat analizy współczesnych działań operacyjnych i nic napisanego od tamtego czasu nie równa się z nim pod względem połączenia dyscypliny i zakresu”³⁷.

Jan Bloch był pierwszym, który postrzegał pojęcie pokoju jako mechanizmu zapobiegania rewolucji. To sprawiło, że był krytykowany przez różne kręgi wojskowe za zabieranie głosu w sprawie, na której się nie zna. Rosyjska prasa militarna ignorowała książkę i potępiła autora jako laika wojskowego i nawróconego Żyda. Jego książka wywołała natomiast sensację w Austrii i Niemczech, gdzie ruch pokojowy w omawianym okresie był znacznie bardziej popularny³⁸. W Cesarstwie jednak udało mu się przyciągnąć uwagę cara Mikołaja II, który w swoim manifestie przeciw wojnie, wydanym w 1898 r., odwoływał się do tez głoszonych przez Blocha. Wskazywał w nim m.in. kon-

³⁵ M. Sapper, *Overcoming war. Jan Bloch: Entrepreneur, publicist, pacifist*, „Osteuropa” 2008, nr 8–10, s. 6–7.

³⁶ J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 278–279.

³⁷ M. Howard, *Men Against Fire: Expectations of War in 1914*, „International Security” 1984, vol. 9, nr 1, s. 45.

³⁸ M. Sapper, *Overcoming war...*, s. 7.

sekwencje finansowych nakładów na zbrojenia, które spowodują ograniczenie wydatków na poprawę życia ludności oraz podkreślał niebezpieczeństwo możliwości wybuchu światowego konfliktu. W podsumowaniu natomiast stwierdzono, że należy zmierzać do tego, „by wielka idea powszechnego pokoju zapanowała nad stanem zamętu i niezgody, w którym pogrążony jest świat [oraz aby] Konferencja ta mogła stać się szczęśliwą wróżbą dla nadchodzącego stulecia”³⁹. Wpływ więc Blocha na decyzję rządu rosyjskiego o zwołaniu międzynarodowej konferencji pokojowej w Hadze w 1899 r. był niebagatelny⁴⁰. Z inicjatywy cara mocarstwa europejskie spotkały na pierwszej, zakrojonej na tak szeroką skalę, konferencji pokojowej (w latach wcześniejszych odbywały się jedynie konferencje międzyparlamentarne). Oczekiwania i starania Blocha zmierzały do tego, by obrady konferencji dotyczyły zamrożenia zbrojeń, jednak w czasie przygotowań, za sprawą nacisków ze strony Francji i Niemiec, zmieniono jej charakter. Ostatecznie więc konferencja obradowała nad zasadami regulującymi i ograniczającymi prowadzenie działań wojennych oraz o ich „ucywilizowaniu”. Koncepcje Blocha w kwestiach wojny i rozbrojenia jako remedium na wybuch konfliktu zbrojnego zbliżyły go do kręgów działaczy pacyfistycznych. Pacyfizm Blocha miał nowatorski charakter, nie odwoływał się, jak inni działacze pokojowi, jedynie do argumentów moralnych czy ideowych. Głosił natomiast tezę, że w warunkach szybkiego rozwoju technologii wojskowej i powstawania nowych rodzajów broni, wojna wydaje się absurdalna, ponieważ doprowadzi do całkowitego wyniszczenia państw i narodów i zburzy dotychczasowy światowy porządek⁴¹. W swoich rozważaniach o wojnie kładł szczególny nacisk na jej zrozumienie oraz poznanie mechanizmów ją wywołujących, co pozwoli znaleźć skuteczne metody jej przeciwdziałaniu.

Wysiłki Blocha na rzecz nadania konferencji charakteru rozbrojeniowego nie powiodły się z powodu ambicji europejskich mocarstw, ale konferencja i tak odniosła pewien sukces w dziedzinie pokojowego rozwiązania konfliktu. Powstała wówczas pierwsza międzynarodowa instytucja zajmująca się rozwiązywaniem konfliktów, w formie Stałego Trybunału Arbitrażowego, do dziś mającego swoją siedzibę w Hadze. Bloch i inni działacze pokojowi, którzy podzielali jego poglądy, z Berthą von Suttner⁴² na czele, przyczynili się do tego, że podpisano konwencję w sprawie pokojowego rozstrzygnięcia sporów międzynarodowych⁴³. Podczas obrad konferencji Bloch dał się poznać jako aktywny organizator. Choć nie był członkiem żadnej oficjalnej delegacji,

³⁹ J. Sobczak, *Cesarz Mikołaj II. Młodość i pierwsze lata panowania*, cz. II, Olsztyn 1998, s. 212–213.

⁴⁰ M. Sapper, *Overcoming war...*, s. 7.

⁴¹ A. Żor, *Wokół intelektualnej biografii...*, s. 21.

⁴² Bertha von Suttner (1843–1914), austriacka pisarka i działaczka pokojowa, jako pierwsza kobieta została wyróżniona Pokojową Nagrodą Nobla w 1905 r.

⁴³ M. Sapper, *Overcoming war...*, s. 8.

wyłosił na niej cztery referaty, korzystając z bardziej zaawansowanych metod „multimedialnych”, w postaci przeźroczy, plansz i tablic statystycznych oraz wzbudził ogromne zainteresowanie jako autor dzieła liczącego ponad 3000 stron. Taka rola przypadła mu do gustu i ułatwiła późniejsze opracowanie i publikacje niezliczonych broszur o tematyce pokojowej, tłumaczonych na inne języki, nie mówiąc już o stale rosnącej popularności Blocha w kręgach pacyfistycznych. Obok działających na przełomie XIX i XX w. innych propagatorów haseł pokojowych, takich jak Bertha von Suttner, Alfred Nobel czy Andrew Carnegie, Bloch stał się czołowym działaczem europejskiego ruchu pacyfistycznego, a jego praca, jak pisał prof. Andrzej Grodek, „przez zimny rozumny sposób traktowania zagadnienia zapoczątkowała nowy, pozytywny okres pacyfizmu, w przeciwieństwie do czysto ideologicznego pacyfizmu poprzedniego”⁴⁴.

Podtrzymując zainteresowanie ruchem pokojowym oraz dostrzegając siłę przekazu wizualnego, zaobserwowaną podczas wystąpień na konferencji w Hadze, Bloch wyszedł z oryginalną inicjatywą stworzenia Międzynarodowego Muzeum Wojny i Pokoju. Miało to być miejsce, w zamyśle autora, które w nieprzerwany sposób będzie pokazywać katastrofalne następstwa działań zbrojnych i ich konsekwencje dla państw i narodów. Pomysł ten zrealizował, wybierając Lucernę jako siedzibę muzeum, ponieważ Szwajcaria na przełomie XIX i XX w. była już znaczącym centrum ruchu pacyfistycznego w Europie. Pierwsza organizacja pokojowa powstała tu już w 1830 r. (*Société de la Paix*), zaś od 1892 r. działało w Bernie Międzynarodowe Biuro Pokoju. Ponadto władze polityczne były pozytywnie nastawione do działalności ruchu pokojowego, czego dowodziła neutralność kraju⁴⁵. Otwarcie Muzeum nastąpiło 7 czerwca 1902 r., a składało się ono z 13 działów, obrazujących różne aspekty działań wojennych. Można było wśród nich znaleźć ekspozycje dotyczące zmieniających się na przestrzeni wieków rodzajów broni, prowadzenia wojny na morzu, stanowiska artyleryjskie czy fortyfikacje. Ukazano w nich również rolę kolei w prowadzeniu działań zbrojnych, pokazano zgubne skutki użycia nowoczesnych rodzajów broni, wskazywano potrzebę podniesienia poziomu opieki medycznej⁴⁶. Taka koncepcja wystawy sprawiła, że pojawiły się wątpliwości, czy muzeum rzeczywiście służy propagowaniu idei pokojowych, skoro większa część ekspozycji nastawiona jest na prezentację stricte militarnego charakteru wojny. Wydaje się jednak, że właśnie taka wizja organizacji muzeum

⁴⁴ A. Bocheński, *Niezwykłe dzieje przemysłu polskiego*, Warszawa 1985, s. 134.

⁴⁵ K. Szwarz, *Jan Bloch i Muzeum Wojny i Pokoju*, [w:] *Kapitalista, pacyfista, filantrop. Jan Bloch (1836–1902)*, red. A. Żor, Warszawa 2014, s. 84.

⁴⁶ Ibidem, s. 89; szczegółowy opis wszystkich działów muzeum można znaleźć także w: E. Małecka, A. Werner, *Jan Bloch's Lucerne Museum in the Polish Press of the Day*, [w:] *Materiały Międzynarodowego Sympozjum z okazji 100 rocznicy Międzynarodowego Muzeum Wojny i Pokoju w Lucernie*, Lucerna 2004.

korespondowała z filozofią Blocha. Muzeum miało wzbudzać zainteresowanie wśród fachowców – wojskowych, praktyków wojennych i ludzi decydujących o kierunkach prowadzonej przez państwa polityki i uświadamiać im, jakie katastrofalne skutki dla społeczeństwa i gospodarki niesie prowadzenie wojen. Ta koncepcja była także egzemplifikacją poglądów pacyfistycznych Blocha, który twierdził, że aby przeciwdziałać wojnie, najpierw należy zrozumieć jej mechanizmy. Filozofia pacyfistyczna Blocha, głoszona w „biblii pacyfizmu” i urzeczywistniona w utworzeniu Muzeum Wojny i Pokoju, została w latach późniejszych opisana przez polemologa Gastona Bouthoula, który podzielał punkt widzenia Blocha, twierdząc, że jeśli dąży się do pokoju, należy najpierw poznać wojnę. Droga do osiągnięcia pokojowego współistnienia państw prowadzi nie przez poznanie mechanizmów osiągania pokoju, ale właśnie dzięki poznaniu logiki, przejawów i skutków wojny⁴⁷.

Zwieńczeniem pacyfistycznej działalności Jana Gottlieba Blocha było zgłoszenie jego dzieła *Przyszła wojna...* oraz samego autora do Pokojowej Nagrody Nobla. W roku 1901 Akademia Umiejętności wraz z ówczesnym rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie Stanisławem Tarnowskim potwierdzili fakt zgłoszenia Blocha do tej prestiżowej nagrody. Niestety, Bloch nie był obecny przy otwarciu swego wizualnego „dzieła”, czyli muzeum, nie doczekał również ogłoszenia werdyktu jury. Zmarł na aneurizm serca kilka miesięcy wcześniej, 6 lutego 1902 r. Pokojową Nagrodę Nobla zdobyła później, w 1905 r., jego przyjaciółka i austriacka pacyfistka Bertha von Suttner. Stworzone przez Blocha Muzeum Wojny i Pokoju nie przetrwało próby czasu i przestało funkcjonować z chwilą wybuchu I wojny światowej, choć formalnie zakończyło działalność w 1919 r. Stało się jednak inspiracją do tworzenia podobnych muzeów na całym świecie⁴⁸.

Po śmierci Blocha dość szybko zapomniano i o nim i o głoszonych przez niego ideach. Wybuch I wojny światowej zahamował rozwój ruchu pacyfistycznego na ziemiach polskich, a sam Bloch znalazł szersze uznanie dla swoich poglądów poza granicami kraju. Dla poparcia tej tezy warto przytoczyć słowa Elie Ducommuna, Honorowego Sekretarza Międzynarodowego Biura Pokoju, który tak opisywał działalność Blocha:

Nigdy nie słyszałem od niego jednego obraźliwego słowa przeciwko jakiemukolwiek narodowi. W jego szerokich horyzontach ideowych brak było miejsca na uczucia nienawiści do kogokolwiek. Przekazywał innym rezultaty swojej intelektualnej aktywności, problemy swojego czasu, swoje troski, kwestie swego zdrowia, wyrazy swojej uczciwości i rzetelności jako dowód słuszności swoich idei. Poglądy mojego szanownego przyjaciela Jana Blocha są moimi poglądami⁴⁹.

⁴⁷ J. Borgosz, *Drogi i bezdroża filozofii pokoju*, Warszawa 1989, s. 224–226.

⁴⁸ A. Żor, *Jan Gottlieb Bloch – król polskich kolei*, „Mówią Wieki” 2005, nr 12, s. 13.

⁴⁹ A. Żor, *Figle historii...*, s. 353.

Potomkowie Blocha nie kontynuowali dzieła wielkiego przodka, a jego osoba była przez lata pomijana w polskiej nauce historycznej. Dopiero lata 80. XX w. pozwoliły na przypomnienie jego postaci i osiągnięć. Do dziś służą temu działania założonego w 1987 r. Towarzystwa Jana Blocha oraz utworzonej w 2007 r. Fundacji im. Jana Blocha.

Bibliografia

- Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*, red. H. Josephson, London 1985.
- Bloch J., *Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięcioletnim od 1871 do 1880 r. z uwzględnieniem stanu jego poprzedniego*, Warszawa 1884.
- Bloch J., *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, przekład G. Bąbiak, Warszawa 2005.
- Bloch J., *Wnioski ogólne z dzieła „Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym”*, Warszawa 1899.
- Bloch J., *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1892.
- Bocheński A., *Niezwykłe dzieje przemysłu polskiego*, Warszawa 1985.
- Bocheński A., *Wędrowki po dziejach przemysłu polskiego*, t. 1, Warszawa 1987.
- Borgosz J., *Drogi i bezdroża filozofii pokoju*, Warszawa 1989.
- Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 1, red. R. Kołodziejczyk, Wrocław 1974.
- Hertz A., *Żydzi w kulturze polskiej*, Warszawa 1988.
- Howard M., *Men Against Fire: Expectations of War in 1914*, „International Security” 1984, vol. 9, nr 1.
- Jan Bloch, pacyfizm europejski i wyobrażenia Wielkiej Wojny*. Studia i rozważania, red. M. Kornat, Warszawa 2016.
- Jeske-Choiński T., *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904.
- Kapitalista, pacyfista, filantrop. Jan Bloch (1836–1902)*, red. A. Żor, Warszawa 2014.
- Kołodziejczyk R., *Jan Bloch (1836–1902). Szkic do portretu „króla polskich kolei”*, Warszawa 1983.
- Kołodziejczyk R., *Portret warszawskiego milionera*, Warszawa 1968.
- Krzywoszewski S., *Długie życie. Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1947.
- Leśniewska E., *Właściciele dóbr Łączna w latach 1800–1944*, Lublin 2004.
- Małecka E., *Jan Bloch. Niezwykły Warszawiak. Bankier, magnat kolejowy, działacz i myśliciel (1836–1902)*, Warszawa 2002.
- Mises M., *Polacy-chrześcijanie pochodzenia żydowskiego*, Warszawa 1938.
- Peretz A., *Finansjera warszawska*, Warszawa 1926.

- Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje Kultura Religia Ludzie*, t. I, oprac. Z. Bożymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Prus B., *Komitet statystyczny*, Kroniki t. 11, Warszawa 1961.
- Sapper M., *Overcoming war. Jan Bloch: Entrepreneur, publicist, pacifist*, „Osteuropa” 2008, nr 8–10.
- Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
- Sobczak J., *Cesarz Mikołaj II. Młodość i pierwsze lata panowania*, cz. II, Olsztyn 1998.
- van den Dungen P., *Jan Bloch and the Inaugural Nobel Peace Prize (1901)*, „Det Norske Nobelinstituttets Skriftserie” 2002, Vol. 3, No. 2, Eisenbach A., *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVII i XIX wieku*, Warszawa 1983.
- Żor A., *Jan Gottlieb Bloch – król polskich kolei*, „Mówią Wieki” 2005, nr 12.
- Żor A., *Figle historii*, Toruń 2006.
- Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.

Jan Gottlieb Bloch – a portrait of a forgotten pacifist

Summary

Years later the time is restoring oblivions due place in the history of the Jan Gottlieb Bloch. He was person, who was active in many fields- the Warsaw banker and the industrialist, train entrepreneur and economic activist in the not only Polish, but also European scale. Author of many citizen initiatives, from which the most important is falling out organization first in Poland of Statistical Office and contribution to work of creating the Warsaw Technical University. He was also a co-founder of many financial institutions of the Kingdom of Poland – Commercial Bank in Warszawa, Company of the Credit Flat Of Warsaw and he was a long-standing president of the Warsaw Stock Exchange. It is particularly worth emphasizing that he was a precursor of propagating pacifist ideas on Polish land what in his biographical entries is treated incidentally. On this field he gained a publicity as an author of the „bible of the pacifism” – book in six volumes, entitled „The future of war in its technical, economic and political relations”, afer writing of which was nominated for receiving the Nobel Peace Prize. In view of above facts, the main aim of the article will be present an of Jan Gottlieb Bloch and his most importance actions to promoting peace movement and peace ideas on Poland, at the time when Polish society saw the outbreak of war as a chance to regain independence.

Keywords: peace, war, pacifism, peace movement, pacifist movement